

Noter til *Tiggeri forbudt* af Peter Wessel Hansen

Pjalter og parykker (side 2-6)

Side 2: Leon Jespersen: "At være, at ville og at have - træk af luksuslovgivningen i Danmark i 15-1600-tallet, i *Temp*, 1, 2010, s. 34-42; Johan Hvidtfeldt. "Overdådighed og klædedragt i 1700-årene", i *Historie/Jyske Samlinger*, Ny række, 1, 1952, s. 184; Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1, København, Københavns Stadsarkiv, 2006, s. 357-363; Thomas Lyngby: "Decorum og commodité. Aristokratiets fornemme boliger i 1700-årenes København", i *Historiske Meddelelser om København*, 2008, 63-73; Mikkel Venborg Pedersen: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, 2013.

Side 2-6: Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 51-53, 61-64; Udnævnelsen af fattigdirektørerne 26. oktober 1708, Sjællandske Tegnelser 1708, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Instruktion for direktørerne 26. oktober 1708, Instruktionsprotokol, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Carl Pontoppidan: *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige Danske Stater*, 3, 1795, s. 1-12.

Et gammelt problem (side 6-9)

Side 6-7: Indledningerne til fattiglovene af 24. september 1708: "Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisse-Lemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn, saa og om Almisse til deres Underholdning" (herefter Fattigloven – København) samt "Forordning om Betlerne i Danmark saavel paa Landet, som i Kiøbstæderne, Kiøbenhavn undtagen af 24. september 1708" (herefter Fattigloven – Købstæderne/Landet), i J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 2. del (1699-1730), 1777.

Side 7: *Bibelen*, Det Nye Testamente, Andet Thessalonikerbrev, kap. 3, vers 10. Paulus' ord blev anvendt som et væsentligt argument for fattigvæsenets krav om arbejde langt op i tiden. Eksempelvis skrev ledelsen for det københavnske fattighus Trinitatis Arbejdshus i 1795, at det var en "Grundregel [...] at hvo, som ikke vil arbeide, ei heller skal finde Føde, at den Fattige ei bør finde Understøttelse under andet Vilkaar, end at han, saavidt han formaaer, anvender sine Kræfter til nyttig Virksomhed". *Regnskab over Indtægt og Udgift ved Trinitatis Sogns Arbejdshuus og Sognets Friskole fra den Iste Januar til den 31te December 1795*, [1796], s. 4.

Side 7-8: Carsten Selch Jensen: "Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, s. 295-310; Peter Henningsen: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige København, 1500-1800", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 22.

Side 8: Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm: "På sporet af velfærdsstatens dybe rødder", i Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm (red.): *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, 2021, s. 19-35; Carsten Selch Jensen: "Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, s. 314-315.

Side 8-9: Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Frem mod socialstaten. Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1, 2010, s. 42-43, 166-172; Carsten Selch Jensen: "Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, s. 295-296; Maria Nørby Pedersen: "En kristen forsørgelse af alle fattige", i Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm (red.): *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, 2021, s. 217-218; Alex Wittendorff: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600*, bd. 7, 1989, s. 295-296.

Side 9: Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Frem mod socialstaten. Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1, 2010, s. 167-172; Carsten Selch Jensen: "Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, s. 301-302; Hugo Matthiessen: "Stodderkongen. Et Blad fra Tiggervæsenets Historie", i *Fra og Arkiv og Museum*, bd. 5, hft. 3, 1913, s. 256-263; Peter Henningsen: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige København, 1500-1800", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 23; Birgitte Vedel-Larsen: "Kampen mod de uværdige fattige. Arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 146.

Tvunget i aktivering (side 9-13)

Side 9-11: Peter Henningsen: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige København, 1500-1800", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 25; Johan Heinsen: *Det første fængsel*, 2018, s. 12-22; Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 55; Peter Agerbo Jensen: "Christian IV's tugt- og børnehus – social institution eller merkantilistisk foretagende?", i *Kulturstudier*, 1, 2012, s. 6-27; Olaf Olsen: *Christian 4.s tugt- og børnehus*, 1978; Benito Scocozza: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Ved afgrundens rand. 1600-1700*, bd. 8, 1989, s. 91-92, 270-271; Krogh, Tyge: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 55; Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770*, 1977, s. 31ff; Emilie Luther Valentin: *Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*, ph.d.-afhandling, 2022, s. 75-114.

Side 11-12: *Kong Christian Den Femtis Danske Lov*, 1683, 2. bog, kap. 19, § 8; Maria Nørby Pedersen: "En kristen forsørgelse af alle fattige", i Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm (red.): *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, 2021, s. 218-219; Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 55; Johan Heinsen: *Det første fængsel*, 2018, s. 19; Peter Agerbo Jensen: "Christian IV's tugt- og børnehus – social institution eller merkantilistisk foretagende?", i *Kulturstudier*, 1, 2012, s. 6-27; Peter Henningsen: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige København, 1500-1800", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske

Meddelelser om København, 2005, s. 25-26; Birgitte Vedel-Larsen: "Kampen mod de uværdige fattige. Arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 146-147; Emilie Luther Valentin: *Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*, ph.d.-afhandling, 2022, s. 75-114.

Side 12-13: *Forordning om Fattigvæsenet* af 18. oktober 1698; Peter Henningsen: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige København, 1500-1800", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 26.

Menneskelig ukrudtsbekæmpelse (side 13-16)

Side 13-14: Politimester Ole Rømers indberetning til kongen af 25. juli 1705, Henlagte sager 1699-1707, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 5, 1882, s. 798.

Side 14-15: Jørgen Mührmann-Lund: "Skarn, ære og "god politi" i den tidlige moderne by", i *Kulturstudier*, 2, 2016, s. 101-122; Jørgen Mührmann-Lund: "Food Policing in Early Modern Danish Towns". *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 3(1): 3, 1-13, 2016; Jørgen Mührmann-Lund: "Using the Police to Fight Crime in Copenhagen 1682-1793", i Tyge Krogh, Louise Kallestrup og Claus Bundgaard (red.): *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*, 2018, s. 221-238.

Side 15-16: Politimester Ole Rømers indberetning til kongen af 9. august 1705, Henlagte sager 1699-1707, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 5, 1882, s. 798-799.

Sendt i udvalg (side 18-23)

Side 18: Sjællandske Tegnelser 1701-1702, p. 263 (nr. 1702/8), Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 7, 1886, s. 660; Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 37.

Side 18-19: Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 37-38; Rigsarkivet, Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1701-1702, p. 296 (nr. 1702/58); Rigsarkivet, Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1703-1704, p. 158 (nr. 1703/278).

Side 19-20: Kommissionsbetænkning af 31. august 1703, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1702, nr. 58, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 20: Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1700-1850*, ph.d.-afhandling, 2013, s. 10-16.

Side 20-22: Kommissionsbetænkning af 31. august 1703, Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser 1702, nr. 58, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Papirusserne arbejder (side 23-27)

Side 23-25: Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 39-41; Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 36-39; Rigsarkivet, Danske Kancelli, Bilag til forordningen af 24. september 1708 om betlere i Danmark.

Side 25: Karsten Skjold Petersen: "Garnisonsbyen under enevælden", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske købstad, 2005*, s. 347-376.; Camilla Schjerning: "Følelsesgeografier og fællesskaber i København 1771-1800", i *Temp*, 11, 2015, s. 26-49; Camilla Schjerning: "Behind thin walls. Contested spaces and spheres of authority in late eighteenth-century Copenhagen", i Elaine Chalus o.a. (red.): *Gendering spaces in European towns, 1500-1914*, 2019, s. 184-199; Peter Wessel Hansen: "Honourable dwellings. Almshouses as estate-consistent relief in Copenhagen, c. 1700-1850", i *Scandinavian Economic History Review*, 62, 1, 2014, s. 58-74.

Side 25-26: Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 38; Peter Wessel Hansen: "Stenstrup Præsteenkesæde", i *Fynske Årbøger*, 2016, s. 44-61.

Side 26: Bilag til forordningen af 24. september 1708 om betlere i Danmark, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 41-42, 57-60; Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 36-39.

Side 26-27: Lovforslag af ca. juni 1707 (Z 187), bilag til forordningen af 24. september 1708 om betlere i Danmark, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 27: Resolutionsprotokol 28. september-14. september 1707, nr. Z 187, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Lovforslag af o. juni 1707 (Z 187), bilag til forordningen af 24. september 1708 om betlere i Danmark, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 42-44.

En ny borgerret (side 28-31)

Side 28: "Forordning om betlere i Danmark, såvel på landet som i købstæderne, København undtagen" (herefter Fattigloven af 1708 – Købstæderne/Landet) og "Forordning om forhold med betlere, fattige Børn, rette almisselemmer og løsgængere i København så og om almisse til deres underholdning" af 24. september 1708 (herefter Fattigloven af 1708 - København). Bilag til Sjællandske Registre, 1708, nr. 182, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 18-19; Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1, 2006, s. 157-397; Hans Chr. Johansen: *Dansk socialhistorie, bd. 4. En samfundsorganisation i opbrud, 1700-1870*, 1979, s. 55-58, 105-181; Aksel Lassen: "Befolkningsudviklingen i Danmark

1660-1769", i *Historie/Jyske Samlinger*, 5 (1959-1961), 2, s. 174-197; Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 45; Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 40.

Side 28-29: Fattigloven af 1708 - København kap. 1 §§ 1-4, 20-25.

Side 29-30: Fattigloven af 1708 - Landet §§ 2, 12; Fattigloven af 1708 - Købstæderne §§ 12-16.

Side 30: Fattigloven af 1708 - København, kap. 1, §§9-18; Fattigloven af 1708 - Købstæderne §§ 6, 7, 17; Fattigloven af 1708 - Landet §§ 3 og 21.

Side 31: Fattigloven af 1708 - Købstæderne §§ 8, 17-19; Fattigloven af 1708 - Landet §§ 11, 19, 22; Fattigloven af 1708 - København §§ 5, 8, 26.

Frivillige gaver og religiøs tvang (side 31-34)

Side 31: Fattigloven af 1708 - København kap. 2, fortale, § 1; Fattigloven af 1708 - Købstæderne § 2; Fattigloven af 1708 - Landet § 4.

Side 31-32: Peter Wessel Hansen: "Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København" i Peter Henningsen (red.): *Miraklernes tid og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, Historiske Meddelelser om København, 2008, s. 5-62.

Side 32: Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm (red.): *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, 2021; Fattigloven af 1708 - København kap. 2 §§ 1, 3; Fattigloven af 1708 - Købstæderne § 2; Fattigloven af 1708 - Landet §§ 4, 6.

Side 33: Fattigloven af 1708 - Købstæderne §§ 1, 2; Fattigloven af 1708 - København kap. 2 §§ 1, 5-13.

Side 34: Fattigloven af 1708 - København kap. 2 § 14.

En lunken modtagelse (side 36-40)

Side 36-40: Hvor andet ikke er anført, bygger afsnittet på: Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 61-78; Harald Jørgensen: Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770, Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagning av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 38-95; Bente Dahl Hansen: *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 1984, s. 42.

Side 38: Iver Enevoldsens andragende til kongen af 24. november 1733, Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1733, nr. 179, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 39-40: Birgit Løgstrup: "Risikosamfundets perspektiv på fæstebonden under godsejer, fællesskab og kirke i det lange 18. århundrede", tiltrædelsesforelæsning, Århus Universitet, 2002; Ole Feldbæk: "Det gamle samfund - år 1000 til 1850", i Anne Løkke og Ole Feldbæk (red.): *Drømmen om tryghed - tusind års dansk forsikring*, 2008.

Kærlighed eller skat (side 40-43)

Side 40-41: Klage fra Københavns Fattigkommission på Konventhuset til fattigdirektionen over professor Jacob Lodbergs prædiken den 5. juli 1716 af 10. juli 1716. Kort referat af prædikenen samt Lodbergs memorial (udateret) om forordningen af 24. september 1708, i Karen Brahes Bibliotek G IV, 107, Roskilde Kloster/Roskilde Bibliotek; Peter Henningsen: "Almisser er ikke opus politicum, men opus spirituale. Stiftsprovst Jacob Lodbergs kontrovers med Fattigvæsenet over gadgetiggeriet i København i 1716", i *Danske Magazin*, 52, 1, 2014, s. 79-100; Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 80-81.

Side 41: Det var forbudt at kommentere kongelige forordninger, og biskop Worm forsøgte da også at stille Lodberg til regnskab for sin kritik. Lodberg fik imidlertid – sandsynligvis pga. gode forbindelser ved hoffet – efterfølgende særlig kongelig tilladelse til at prædike om denne sag. Harald Jørgensen: *Da censuren blev opgivet*, 1970, s. 23-68. S.M. Gjellerup: "Jacob Lodberg" i C.F. Bricka: *Dansk biografisk Lexikon*, bd. 10, 1896, s. 353-354; Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagninga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 46f, 70-71, 100f; Gabel og Anchersens forestilling til kongen af 28. februar 1733, Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1733, nr. 356, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Birkedommerne og provsterne i Koldinghus Amts forestilling til Gabel og Anchersen af 8. marts 1732, Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1733, nr. 356, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 42: Thomas Ebbesens forestilling til Gabel og Anchersen af 18. marts 1732, Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1733, nr. 356, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 42-43: Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 99-102; Bente Dahl Hansen: *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 1984, s. 133.

Side 43: Ib Varmild: "Betlere og fattigfolk" i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, 1720-1790*, 1971, s. 256ff; Reskript af 5. februar 1734, Sjællandske Tegnelse 1734, nr. 36, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 40-43: Afsnittet bygger i øvrigt på: Peter Wessel Hansen: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i *Fortid og Nutid*, 3, 2008, s. 173-197.

Mirakelmagerne (side 43-47)

Side 43: Iver Enevoldsens andragende til kongen af 24. november 1733, Indlæg til Sjællandske Tegnelse 1733, nr. 179, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 43-44: Troels Dahlerup: "Den sociale forsorg og Reformationen i Danmark", i *Historie*, Ny rk., bd. 13, hft. 1/2, 1979, s. 197-198; Bronislaw Geremek: *Poverty. A History*, 1994, s. 5, 18ff, s. 47-48; Hugo Matthiessen: "Tiggertegn", i *Fra arkiv og Museum*, 2. Serie 1, 1917, s. 111; Jacques T. Godbout: *The World of the Gift*, 1998, s. 185; Megan McLaughlin: *Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France*, 1994; Carsten Selch Jensen: "Byerne og de fattige

– den internationale baggrund for den danske udvikling” i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*. Danske bystudier 1, 2004, s. 311ff; *Bibelen*, Det Nye Testamente, Matthæusevangeliet 25,40; 25,45-46; Timothy G. Fehler: *Poor Relief and Protestantism. The Evolution of Social Welfare in Sixteenth-Century Emden*, 1999, s. 32ff; Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.): *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, bd. 1, 1991, ”Fattigforsorg”, s. 195ff; Hugo Matthiessen: ”Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie”, i *Fra Arkiv og Museum*, 1. Serie 5, 1913, s. 256.

Side 44: Ifølge den franske socialantropolog Marcel Mauss (1872-1950) er forestillingen om den rene gave imidlertid en illusion – hver gang en gave gives, bliver der etableret en forbindelse mellem giver og modtager. Modtageren forpligtes til at acceptere gaven og til at give noget til gengæld, hvilket er ensbetydende med gaveudvekslingens fortsættelse. Marcel Mauss: *Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund*, (1923-24), 2000; Bo Kristian Holm: ”Den salige økonomi. Om retfærdiggørelse, helliggørelse og udvekslingen af ’gaver’ i Luthers ”Tractatus de liberate christiana”, i *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 62. årg., 1999, s. 130-131.

Side 44-45: Martin Schwarz Lausten: *Martin Luther – munk, oprører, reformator*, 2005, s. 81ff; Martin Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformationskirke 2*, 1987, s. 174ff; Troels Dahlerup: ”Den sociale forsorg og reformationen i Danmark” i *Historie*, Ny rk., bd. 13, hft. 1-2, 1979, s. 198ff; Bo Kristian Holm: ”Den salige økonomi. Om retfærdiggørelse, helliggørelse og udvekslingen af ’gaver’ i Luthers ”Tractatus de liberate christiana”, i *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 62. årg., 1999, s. 143; Monica Weikert: *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, 2004, s. 12ff; Robert W. Scribner: ”Reformation and Desacralisation”, I Robert W. Scribner & R. Po-Chia Hsia (red.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, 1997, s. 76; Robert W. Scribner: ”The Impact of the Reformation on Daily Life”, i Harry Kühnel (red.): *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben – Alltag - Kultur*, 1990, s. 315ff; Christopher Haigh: ”Success and Failure in the English Reformation”, i *Past and Present*, 173, 2001, s. 31; John Bossy: *Christianity in the West 1400-1700*, 1985, s. 91.

Side 45: Martin Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformationskirke 2*, 1987, s. 179ff; Carsten Selch Jensen: ”Byerne og de fattige – den internationale baggrund for den danske udvikling”, i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen*, 2004, s. 314-316; Se også Troels Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. 14, 1914, s. 12ff; Alex Wittendorff: ”Fire stolper og et skidehus’. Tidens forestillingsverden”, i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*, 1988, s. 222ff; Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt – om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996, s. 17-18; Henning Henningsen: ”Søfarendes votivgaver til danske kirker”, i *Årbog for Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg*, 1950, passim; Monica Weikert: *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, 2004, passim; Göran Malmstedt: *Bondetro och kyrkoro. Religjös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, 2002, s. 150.

Side 45-46: August F. Schmidt: *Danmarks Helligkilder. Oversigt og Litteraturfortegnelse*, 1926. - Siegfred Svane: *Danske Helligkilder og Lægedomskilder*, 1984. Om en anden katolsk reminiscens, folkebønnerne, se F. Ohrt: *Gamle danske Folkebønner*, 1928. På samme vis var det ikke uden sværdslag, at den nye kirkes mænd fik afskaffet de gamle frugtbarhedsritualer, hvor præsten velsignede bøndernes marker og avl mod en skilling til de fattige. Alex Wittendorff:

”Fire stolper og et skidehus’. Tidens forestillingsverden”, i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*, 1988, s. 222ff.

Side 46: Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, 1995, s. 197f, 202, 251-271; Bibelcitater fra Markussen stammer fra Bibelen, Det Gamle Testamente, Ordsprogenes Bog 14,31 og 19,17 og 28,27. Se også: Jacob Baden: *Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønder-Børn*, 1766. Bibelen, Det Gamle Testamente, Ordsprogenes Bog 28,27. Ligeledes ”Hvo som stopper sit Øre for den Fattiges Raab, han skal raabe og ikke bønføres”. Ordsprogenes Bog 21, 13.

Side 43-47: Afsnittet bygger i øvrigt på: Peter Wessel Hansen: ”Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København” i Peter Henningsen (red.): *Miraklernes tid og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, Historiske Meddelelser om København, 2008, s. 5-62.

Jagt og straf (side 47-52)

Side 47: Søren Hempel: Underdanigst Betænkning Om Betleriet at hemme af 13. april 1769 samt efterskrift uden dato, Fattigvæsenets arkiv, nr. 128, Københavns Stadsarkiv; Hugo Matthiessen: ”Stodderkongen. Et Blad ad Tiggervæsenets Historie”, i *Fra Arkiv og Museum*, bd. 5, 1912-15, passim.

Side 47-49: Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 98-102; Harald Jørgensen: ”Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770”, i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdaginga av fattigdommen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 50-51, 54-55; Emilie Luther Valentin: *Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*, ph.d.-afhandling, 2022, s. 75-114.

Side 49-50: Harald Jørgensen: ”Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770”, i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdaginga av fattigdommen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 51-52, 56-63; Emilie Luther Valentin: *Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*, ph.d.-afhandling, 2022, s. 75-114; Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 126-127. Se også: Anette Larner: *The good household gone bad. Tracing the good household in Early Modern Denmark Through Crime and Incarceration*, ph.d.-afhandling, 2018; Nina Javette Koefoed: ”Households and state-building in Early Modern Denmark”, i Knud Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala: *Bringing the People Back in. State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500-1800*, 2021.

Side 50-52: Emilie Luther Valentin: *Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*, ph.d.-afhandling, 2022, s. 75-114; Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 139; Reskript af 15. september 1786, Sjællandske Tegnelser, 1786, nr. 581, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Optøjer (side 52-58)

Side 52: Bent Blüdnikow: ”Folkelig uro i København 1789-1820”, *Fortid og Nutid*, 33, 1986, s. 1-54; Bent Blüdnikow: *Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne*, 1988; Peter Wessel

Hansen: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i *Fortid og Nutid*, 3, 2008; Peter Henningsen og Ulrik Langen: *Hundemordet i Vimmelskaftet – og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, 2010, s. 24-27, 194-237; Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 73-76; Brev fra De kommittede i Konventhuset til Fattigvæsenets direktører af 17. januar 1714, Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1714, nr. 48, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Palle Ove Christiansen: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*, 2002, s. 102-108; Carl Pontoppidan: *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kongelige Danske Stater*, 2, 1793, s. 377.

Side 52-53: Forordning af 1. maj 1697, i J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 1. del (1670-1699), 1777; Reskript af 13. maj 1682, i Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bd. 7, 1886, s. 6.

Side 53: Se eksempelvis Forordning angaaende at ingen Overlast maae tilføyes de Fattiges Fogder ved Betleres Paagribelse i Kiøbenhavn af 26. februar 1777, J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 6. del (1776-1777), 1778. Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagings av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982 (note 4), s. 48-71.

Side 53-54: Placat at ingen i Kiøbenhavn maa hindre de Fattiges Fogder af 6. juli 1743, J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 3. del (1730-1746), 1777.

Side 54: Placat anlangende de til Betleres Paagribelse i Kiøbenhavn føiede Anstalter af 17. april 1773, J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 5. del (1766-1775), 1777.

Side 54-55: Ib Varmild: "Betlere og fattigfolk" i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, 1720-1790*, 1971, s. 251. Carl Pontoppidan: *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de Kongelige Danske Stater*, 2, 1793, s. 241.

Side 55: Bent Blüdnikow: "Folkelig uro i København 1789-1820", i *Fortid og Nutid*, bd. 33, hft. 1, 1986, s. 12-15; Kgl. forestilling af 10. december 1790 fra den til fattigvæsenets bedre indretning i Danmark nedsatte kommission, Indlæg til Sjællandske Registre, 1792, nr. 207, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 55-56: Pro memoria fra direktionen over Fattigvæsenet i København til Danske Kancelli af 24. december 1776, Indlæg til Sjællandske Registre, 1777, nr. 136, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 56: Palle Ove Christiansen: "Livsstile i 1700-tallets landsby. Kultur og kontraster blandt østdanske bønder" i Palle Ove Christiansen: *Landsbyliv. Afhandlinger om livsstil og sociale relationer i landbosamfundet fra 1700-tallet til i dag*, 2004, s. 16-53; Von Knuth og Harboes pro memoria af 25. juni 1773, Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1787, nr. 827, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 56-57: Fleischers brev til kongen af 4. marts 1784, Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1787, nr. 827, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 57: Brev fra Københavns Fattigvæsenes direktører til Danske Kancelli af 19. januar 1718, Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1718, nr. 116, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Søren Hempel: Underdanigst Betænkning Om Betleriet at hemme af 13. april 1769 samt efterskrift uden dato, Fattigvæsenets arkiv, nr. 128, Københavns Stadsarkiv.

Side 57-58: J. C. F.: Correspondenten, no. 2, dateret "Christianshavn den 24. Octbr. 1796", s. 3-12.

Side 52-58: Afsnittet bygger i øvrigt på: Peter Wessel Hansen: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i *Fortid og Nutid*, 3, 2008, s. 173-197.

Betlernes hævn (side 58-60)

Side 58: Alan Hjorth Rasmussen: "Fattig og udstødt" i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, 1620-1720*, 1969, s. 271ff; D.N. Blicher: *Plan til Forsørgelse for de Fattige af Land-Almuen i Danmark, Betleriets Afskaffelse og Vindskibeligheds Befordring*, 1788, s. 155; Peder Hansen: *En prøve af Forslag til betleriets og den overhaandtagende fattigdoms Indskrænkning paa Landet*, 1786, s. 18-19; Bo Isaksen og Morten Severin: *Myndighedernes kamp mod betleriet*, speciale, Odense Universitet, 1987, s. 52; Von Knuth og Harboes pro memoria af 25. juni 1773, Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1787, nr. 827, Danske Kancelli, Rigsarkivet.

Side 59: Ramus og Sehesteds forestilling til kongen af 21. januar 1733, Indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1733, nr. 356, Danske Kancelli, Rigsarkivet; Bo Isaksen og Morten Severin: *Myndighedernes kamp mod betleriet*, speciale, Odense Universitet, 1987, s. 52; Ib Varmild: "Betlere og fattigfolk" i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede, 1720-1790*, 1971, s. 248.

Side 59-60: Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, 1995, s. 197-198, s. 251-271; Jacob Baden: *Forsøg til en moralsk og politisk Catechismus for Bønder-Børn*, 1766. Se desuden Bibelen, De Apokryfe Skrifter, Siraks Bog 4,1-6.

Side 58-60: Afsnittet bygger i øvrigt på: Peter Wessel Hansen: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i *Fortid og Nutid*, 3, 2008, s. 173-197.

Menneskekenderne (side 61-63)

Side 61: "Gade-Post", i *Københavns Aften-Post*, den 14. januar 1780; Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1700-1850*, ph.d.-afhandling, 2013, s. 39.

Side 62: Henning August: Om Betlerie og dets Hemmelse af 4.6.1822, Collinske papirer vedr. fattigvæsenet mv. 1776-1828, Københavnske Renteskriverkontor, Danske Afdeling, Rentekammerets arkiv, Rigsarkivet.

Side 63: Emilie Luther Valentin: *Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800*, ph.d.-afhandling, 2022, s. 75-114; Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv.

Vaneforbryderen og den ærlige enke (side 63-68)

Side 63-64: Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv; Karsten Skjold Petersen: *"Garnisonsbyen under enevælden"*, i Søren Bitsch Christensen (red.): *Den klassiske købstad*, 2005, s. 347-376; Tyge Krogh: "Larcenous soldiers. Crime and Criminal Cultures in Copenhagen in the First Half of the Eighteenth Century", i Tyge Krogh, Louise Kallestrup og Claus Bundgaard (red.): *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*, 2018, s. 129-144; Birgit Løgstrup: *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, speciale, Københavns Universitet, 1967, s. 75-76.

Side 64-67: Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv; Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1700-1850*, ph.d.-afhandling, 2013, s. 25, 206-207.

Side 67-68: Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv; Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 8.

Tiggerbarnet og den velklædte betler (side 68-72)

Side 68-69: Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv; Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1700-1850*, ph.d.-afhandling, 2013, s. 58-59, 64-75; Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1, København, Københavns Stadsarkiv, 2006, s. 326-344.

Side 69-71: Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv; Register til Direktionens referatprotokoller, 1779, nr. 46, Søkvæsthusets arkiv, Rigsarkivet.

Side 71-72: Ekstrakter af eksaminationsprotokollen over opbragte betlere 1779, Fattigvæsenets arkiv, nr. 136A, Dokumenter vedr. Almindelig Hospital m.v. 1774-1779, Københavns Stadsarkiv; Helle Linde: "At skilles fra bord og seng. Separationer i København 1813 og 1843", i *Historiske Meddelelser om København*, 1993; Gitte Brinkbæk: *Skilsmisdom og separationsbevilling. Lovgivning, afgørelser og administration fra reformationen til 1826*,

speciale, Københavns Universitet, 2005; Gerda Bonderup: "Skilsmisser i Århus 1645-1900", i *Historie/Jyske Samlinger*, Ny række, 16 (1985 - 1987), 4; Karen Vallgård: *Skilsmisser*, 2021.

Et nyt blik (side 74-77)

Side 74: Harald Jørgensen: "Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i Birgitta Ericsson (red.): *Oppdagninga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, 1982, s. 92-102; Forordning angaaende en almindelig Pleye-Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige af 16. november 1771, Schous Forordninger, 5. del (1766-1775), 1777; Rudolf Vierhaus: "Patriotismus" – *Begriff und Realität einer moralisch-politischen Haltung*, Rudolf Vierhaus (red.): *Deutsche patriotische gemeinützige Gesellschaften*, 1980, s. 9-29; Tine Damsholt: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste halvdel af 1700-tallet*, 2000, s. 93-124; Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 2, København, Københavns Stadsarkiv, 2006, s. 622-639.

Side 74-75: Beretning om Vor Frelzers Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds, 1840, FV 1755, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Beretning om Vor Frue Sogns Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds, 1839, FV1756, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Beretning om Garnisons Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds, 1840, FV1757, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Beretning om Holmens Sogns Arbejdsanstalts Legater og Fonds, ca. 1840, FV1758, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Beretning om Helliggejsts Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds, 1838, FV1759, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Beretning om Nicolai Sogns Arbejdsanstalts og Skoles Legater og Fonds, 1840, FV1760, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Beretning om Trinitatis Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds, 1839, FV1763, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Keld Mikkelsen: *Københavns fattigvæsen 1770-1840. Fattigdommens, det københavnske fattigvæsens og fattigpolitikens udvikling i perioden fra omkring 1770 til omkring 1840*, speciale, 1989, s. 42-43, 68.

Side 75-76: Skrivelse vedr. Vor Frue Plejekommission af 23. marts 1789, 1737-1799 Memorialier, FV 106, Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv.

Side 76: *Fond til Arbejdsanstalter i Kjøbenhavn*, Samleren, et Ugeskrift, bd. 3, nr. 73, 1790, s. 326-331.

Side 76-77: Oests pro memoria til Koefoed af 6. marts 1786, Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1786, nr. 581-82, Danske Kancellis Arkiv, Rigsarkivet.

Side 77: J.C.F.: Correspondenten, no. 2, dateret "Christianshavn den 24. Octbr. 1796", s. 3-12; "Betleres Opbringelse" i Skilderie af vore Tider. Et original Ugeblad, no. 3, 1791, s. 44-48.

Side 74-77: Afsnittet bygger i øvrigt på: Peter Wessel Hansen: "Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841", i *Historiske Meddelelser om København*, 2004, s. 5-30.

Næppe en vis lov (side 77-81)

Side 77: Rescript (til Directeurerne for de Fattiges Væsen i Danmark), ang. hvorledes herefter med samme Væsen i bemeldte Rige skal forholdes af 16. november 1739 i Laurids Fogtman: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, 4. del 1. bd. (1730-1739), 1788.

Side 78: Kommentarer til lovforslag fra Københavns Magistrat dateret 15. januar 1777, Indlæg til Sjællandske Registre, 1777 nr. 136, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Kommentarer til lovforslag fra Den Almindelige Pleje-Anstalts Direktion dateret 24.12.1776, Indlæg til Sjællandske Registre, 1777, nr. 136, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; Kgl. forestilling af 10. december 1790 fra den til fattigvæsenets bedre indretning i Danmark nedsatte kommission, Indlæg til Sjællandske Registre, 1792, nr. 207, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet; "Forbud om ikke at meddeele Betlere Gaver" i Skilderie af vore Tider. Et original Ugeblad, no. 4, 1791, s. 49-51.

Side 78-79: Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Kiøbenhavn af 9. marts 1792, i J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 10. del (1788-1792), 1793, kap. 5, §§ 1, 2, 3, 6; Kgl. forestilling af 10. december 1790 fra den til fattigvæsenets bedre indretning i Danmark nedsatte kommission, Indlæg til Sjællandske Registre, 1792, nr. 207, Danske Kancellis arkiv, Rigsarkivet.

Side 79: Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Kiøbenhavn af 9. marts 1792, i J.C. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (Schous Forordninger), 10. del (1788-1792), 1793, kap. 5 § 6. Et eksempel på en præst, der udtrykte klar modstand mod privat almissegivning, var pastor Balthasar Münter ved St. Petri Kirke i Københav. Balthasar Münter: "Von unsrer Versorgung der Armen", i Balthasar Münter: *Öffentliche Vorträge über die Reden und Begebenheiten Jesu nach den vier Evangelisten*, Bd. VIII, 1792, s. 182-190. Andre præster afviste ikke på samme måde al privat almissegivning, men kunne godt se det rimelige i at hjælpe fattige tiggere. Se eksempelvis C. Andresen: "Om Betleriet i Rønne paa Bornholm, samt Tale holden i Rønne latinske Skole ved Kandidaternes Dimission den 29 Septmbr. 1800" i *Minerva* oktober 1800, passim. Peder Hansen: Erindring om at uddele vore Almisser med Viisdom. En Tale 25. Maj 1794, 1794, s. 9-13.

Side 79-80: Regnskab over Indtægt og Udgivt ved Trinitatis Sogns Arbeidshuus, 1796, s. 6ff.

Side 81: Louis Bobé: August Hennings' Dagbog under hans Ophold i København 1802, 1934, s. 37. Forfatterens oversættelse fra tysk til dansk.

Side 77-81: Afsnittet bygger i øvrigt på Peter Wessel Hansen: "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i *Fortid og Nutid*, 3, 2008, s. 173-197.

Store forventninger (side 81-88)

Side 81: Skrivelse fra kongen til Københavns Magistrat af 10. april 1795, Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795 til at undersøge fattigvæsenets nærværende indretning i staden København, FV 109, i Fattigvæsenets arkiv, Københavns Stadsarkiv; Inge-Lise Billing: *Fattigforsørgelse ved arbejde i København 1799-1815*, speciale, 1979, s. 5ff.

Side 81-82: Peter Wessel Hansen: "Hjertets rene sprog. Fattigskolelærerinden Henrica Gembes patriotisme, i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i*

København ca. 1500-1850, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 163-182; Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1750-1850*, ph.d.-afhandling, 2013, s. 22-28; Peter Henningsen: "Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807", i *Fortid og nutid*, 90, 2, 2004, s. 3-28; Peter Henningsen: "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 18-56; Keld Mikkelsen: "Københavns Fattigvæsen 1770-1840", i Peter Henningsen (red.): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Historiske Meddelelser om København, 2005, s. 57-140; Inger Lyngdrup Nørgaard: *Beskyt de værdige fattige! Opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*, 2017, s. 59-129; Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 80-85.

Side 82: Henning August: *Fattigvæsenets Tvangs Arbejdshuus i Gaarden No. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1800, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhnns Bombardement*, manuskript, Københavns Stadsarkiv; J.H. Bärens: *Tvivl. Fattigvæsenets Tvangshuus*, Iris og Hebe, oktober 1804, s. 1-55; Se i øvrigt Peter Henningsen: "Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807", i *Fortid og nutid*, 90, 2, 2004, s. 3-28.

Side 82-83: *Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder*, 2. juli 1799, kap. 9, §§ 132, 133 og 143.

Side 83: *Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder*, 2. juli 1799, kap. 9 §§ 134-135; Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Frem mod socialstaten. Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1, 2010, s. 190-197; Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 139-146; Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse i Danmarks Kiøbstæder samt Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse paa Landet i Danmark af 5. juli 1803, Schous Forordninger, 13. del (1800-1803), 1804.

Side 83-84: Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Frem mod socialstaten. Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1, 2010, s. 190-197; Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 1987, s. 139-146; Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 56-61; Peter Wessel Hansen: "Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København" i Peter Henningsen (red.): *Miraklernes tid og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, Historiske Meddelelser om København, 2008, s. 5-62.

Side 85-86: Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 91-107.

Side 86-87: Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996, s. 16-18.

Side 87: Begrebet *moralsk økonomi* blev inden for historisk forskning lanceret af den fremtrædende britiske socialhistoriker E.P. Thompson (1924-1993). Thompson mente, at det 18. århundredes engelske *food riots*, hvor almuen krævede fødevarer til fair priser i hungerår, var styret af mere og andet end pøbelens sult. Thompson argumenterede for, at oprørene brød ud, når hungersnød kombineredes med, at priserne på basale fødevarer som korn og

brød, ofte ved grådige købmænd, møllere eller andre handlendes mellemkomst, oversteg, hvad pøbelen i almindelighed anså for at være en retfærdig pris. Almuens indstilling til, hvad der var og især ikke var retfærdige priser, kaldte han "the moral economy of the poor". E.P. Thompson: "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", i *Past and Present*, 50, 1971, s. 76-136. Begrebet er siden brugt i bredere sammenhænge om den tidligt moderne verdens normsystemer af en række danske historikere, se eksempelvis Peter Henningsen: *I sansernes vold: Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, 2006, s. 880-914.

Side 87: Ifølge den franske socialantropolog Marcel Mauss gives alle gaver eller ydelser med forventning om modtagerens gengældelse. Hver gang en gave foræres, bliver der etableret en forbindelse mellem giver og modtager. Modtageren forpligtes til at acceptere gaven og at give noget til gengæld, hvilket er ensbetydende med gaveudvekslingens fortsættelse. Marcel Mauss: *Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund*, 2000 (1923-24).

Side 87-88: Troels Dahlerup: "Den sociale forsyning og reformationen i Danmark" i *Historie*, Ny rk., bd. 13, hft. 1-2, 1979, s. 195; Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsyning på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996, s. 19.

Side 88: D. Smith: *Om Betlerie, foredraget i Møens Sogneforstanderskabers Forening i Mødet den 14de Marts 1849*, 1849, s. 6-7.

Utryghedsskabende (side 90-93)

Side 90: Frank Hvilsom: "Højesteret slog hånden af tigger", i *Politiken*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 7; "Diskutabelt grundlag", i *Information*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 2; "Tigger med papkrus skal i fængsel", i *Ekstra Bladet*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 13; "Kirkens Korshær kalder straf til tiggere for umenneskelig", i *Kristeligt Dagblad*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 3; Amanda Nygaard Frisk: "Litauisk tigger tabte principiel sag mod staten" i *Jyllands-Posten*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 2; Frank Hvilsom: "Hellere tigge end at stjæle. Jeg vil ikke stjæle men bare forsøge at overleve", i *Politiken*, sektion 1, 2. februar 2022, s. 8.

Side 90-92: *Straffeloven*, kap. 22, §197 af 19. juni 2017 og 9. juni 2020; "Forslag til Lov om ændring af straffeloven (Skærpelse af straffen for utryghedsskabende tiggeri)", Lovforslag nr. L 215", i *Folketingstidende*, 2016-2017, 2. juni 2017; "Forslag til Lov om ændring af straffeloven (Ophævelse af udløbsklausul for skærpelse af straffen for utryghedsskabende tiggeri)", 26. februar 2020, i www.retsinformation.dk.

Side 92-93: Frank Hvilsom: "Højesteret slog hånden af tigger", i *Politiken*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 7; "Diskutabelt grundlag", i *Information*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 2; "Tigger med papkrus skal i fængsel", i *Ekstra Bladet*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 13; "Kirkens Korshær kalder straf til tiggere for umenneskelig", i *Kristeligt Dagblad*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 3; Amanda Nygaard Frisk: "Litauisk tigger tabte principiel sag mod staten" i *Jyllands-Posten*, sektion 1, 3. februar 2022, s. 2; Frank Hvilsom: "Hellere tigge end at stjæle. Jeg vil ikke stjæle men bare forsøge at overleve", i *Politiken*, sektion 1, 2. februar 2022, s. 8.

Side 93: Eksemplerne er utallige, fx Maja Lucas: "Tiggerlovgivningen betyder ikke alene, at du kan svare nej til at give en 10'er. Du kan også gøre det med god samvittighed", i *Politiken*, sektion 2, 5. januar 2022, s. 5; Louise Holck og Vibe Klarup: "Afskaf uværdig tiggerlov", i

Information, sektion 1, 25. maj 2020, s. 18; Det bør ikke være kriminelt at bede om hjælp! Pressemeddelelse fra Kirkens Korshær, *Ritzaus Bureau*, 2. februar 2022; Casper Gronemann: "I Danmark fængsler vi da fattige", i *Berlingske*, sektion 1, 29. august 2017, s. 34; Ahmed Faiz Abdirahman: "Vi straffer tiggerne for at skåne os selv", i *Politiken*, sektion 2, 10. august 2017, s. 8.

Intet nyt under solen (side 93-97)

Side 93: Lov om Straffen for Løsgænger og Betleri, den 3. marts 1860; Oluf H. Krabbe (udg.): *Borgerlig Straffelov af 15. april 1930 og Lov af s.D. om Ikrafttræden af borgerlig Straffelov m.m.*, 1931, s. 244-247.

Side 94-95: J.H. Bärens: "Revision af Fattigvæsenets Personale", i *Penia eller Blade for Skole-Industrie-Medicinal- og Fattigvæsen*, 6, 9 (1811), s. 141-142.

Side 95: Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1-5, 2010-2013; Peter Wessel Hansen: *Med vold og magt. København og historien 1700-1850*, bd. 5, 2022, s. 107-110.

De hjemløse og tiggermigranterne (side 97-99)

Side 97-98: Peter Wessel Hansen: *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1700-1850*, ph.d.-afhandling, 2013, s. 4-5, 16-22.

Side 98-99: Poul Struve Nielsen (red.): *Hus Forbi – 20 år*, 2016, s. 43-47; www.husforbi.dk; Lotte Sangstaden: *Tiggeri i København*, 2002; Preben Brandt: *Tiggeri i historisk og social sammenhæng*, 2002.